

Henryka Ilgiewicz¹

*Instytut Badań Kultury Litwy (Lietuvos kultūros tyrimų institutas),
Wilno, Litwa*

Maria Łowmiańska – międzywojenna badaczka dziejów Wilna

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie życia i dorobku naukowego Marii Łowmiańskiej (1891–1962) – pedagoga i historyka, absolwentki Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, współzałożycielki i czynnej działaczki Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, członkini Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Wilnie oraz Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. Zainteresowania naukowe Łowmiańskiej dotyczyły głównie dziejów Wilna w XVI–XVIII w. Artykuł powstał na podstawie źródeł archiwalnych i drukowanych, publikacji Marii Łowmiańskiej oraz literatury przedmiotu.

Lata szkolne i studia uniwersyteckie

Maria z Plackowskich Łowmiańska (Fot. 1) urodziła się 28 października 1891 r. we wsi Puczniewie, parafii Małyń, niedaleko Łodzi. Była córką urzędnika Konstantego Plackowskiego i Marii z Borowych². W latach 1906–1910 uczyła się w Zakładzie Wychowawczo-Naukowym Żeńskim Natalii Parazińskiej w Warszawie³. Po skończeniu nauki w zakładzie zapadła na chorobę płuc, przez kilka lat leczyła się w sanatoriach. W latach 1916–1919 pracowała w gimnazjum Janiny Pryssewiczówny

¹ <https://orcid.org/0000-0002-4504-5638>

² Świadcstwo urodzenia Marii Pelagii Plackowskiej, wydane w urzędzie stanu cywilnego, Małyń, dn. 15 września 1919 r., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Państwowe Archiwum Centralne Litwy, dalej: LCVA), F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 7.

³ Świadcstwo wydane 20 czerwca 1910 r. Marii Pelagii Plackowskiej przez Zakład Wychowawczo-Naukowy Żeński Natalii Parazińskiej w Warszawie o ukończeniu kursu nauk w Zakładzie, Warszawa, 20 czerwca 1910 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 2.

Fot. 1. Dr Maria Łowmiańska.

Źródło: Ze zbiorów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (Lietuvos centrinis valstybės archyvas).

w Łodzi. W 1919 r. wstąpiła na studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim⁴. W roku akademickim 1922/1923 przeniosła się na Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (immatrykulowana 30 stycznia 1923 r.). W czasie studiów czynnie uczestniczyła w życiu naukowym studentów. W 1923 r. razem z innymi kolegami ze studiów (Marią Bohdanowiczówną-Puciatową, Anną Kalenkiewiczówną, Ewą Makowską-Gulbinową, Henrykiem Łowmiańskim, Tadeuszem Młodkowskim i Wacławem Mongirdem) brała udział w założeniu Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, w latach 1923–1925 wchodziła do zarządu Koła, była jego wiceprezeską⁵.

W 1924 r. Maria Plackowska zawarła związek małżeński z kolegą ze studiów Henrykiem Łowmiańskim i zmieniła nazwisko na Łowmiańska. W roku akademickim 1925/1926 Łowmiańscy pogłębiali wiedzę historyczną w Paryżu. Pracowali w paryskich bibliotekach, Maria uczęszczała na wykłady na Sorbonie i w Collège de France, Henryk – w École des

⁴ Curriculum vitae [Marii Łowmiańskiej], Wilno, 14 marca 1931 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 115.

⁵ *Sprawozdanie z działalności Koła Historyków Słuchaczy USB w Wilnie w latach 1923–1933*, podał Aleksy Deruga, [w:] *Księga Pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 1923–1933*, Wilno 1933, s. 355–356.

Chartes⁶. Po powrocie do Wilna Łowmiańska w 1927 r. uzyskała na USB absolutorium, uprawniające do dopuszczenia do egzaminu naukowego na nauczyciela szkół średnich lub egzaminów doktorskich⁷.

W latach następnych zbierała materiały i pisała pod kierunkiem prof. Stanisława Kościałkowskiego pracę doktorską „Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku”. Praca została bardzo dobrze oceniona przez promotora oraz prof. Janusza Iwaskiewicza⁸. Na podstawie tej pracy i zdanych egzaminów doktorskich Łowmiańska w 1931 r. uzyskała stopień naukowy doktora filozofii w zakresie historii⁹.

Została w tym czasie członkinią Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Wilnie oraz Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, na posiedzeniach tego drugiego wygłaszała odczyty o Wilnie w XVII wieku¹⁰.

Dorobek naukowy Marii Łowmiańskiej

Zainteresowania naukowe Marii Łowmiańskiej dotyczyły głównie dziejów Wilna w wiekach XVI–XVIII. Znaczący wkład do poznania

⁶ Curriculum vitae [Marii Łowmiańskiej], Wilno, 14 marca 1931 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 115.

⁷ Absolutorium Marii z Plackowskich Łowmiańskiej, studentki Wydziału Humanistycznego USB, immatrykulowanej dn. 30 stycznia 1923 r., Wilno, dn. 25 sierpnia 1927 r., k. 113–114.

⁸ Ocena pracy p. Marii Łowmiańskiej pt. „Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku” [przez prof. Stanisława Kościałkowskiego i prof. Janusza Iwaskiewicza], LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 5–6.

⁹ Do Pana Dziekana Wydziału Humanistycznego USB w Wilnie. Podanie Marii Łowmiańskiej, absolwentki USB o dopuszczenie jej do egzaminów doktorskich w zakresie historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, Wilno, 14 marca 1931 r., k. 112; Protokół z egzaminu doktorskiego p. M. Łowmiańskiej z historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, dn. 24 czerwca 1931 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 3–4; Dyplom doktora filozofii w zakresie historii, wydany Marii Pelagii Łowmiańskiej z domu Plackowska przez Radę Wydziału Humanistycznego USB w Wilnie, Wilno, 30 kwietnia 1932, k. 1.

¹⁰ Lista członków Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Wilnie w latach 1934–1935, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Dział Rękopisów, dalej: LMAVB, RS), F. 75–24/1, k. 53r–53v; *Z działalności Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego*, „Ateneum Wileńskie”, 1933, t. 8, s. 414.

dziejów Wilna wniosła jej rozprawa doktorska *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, opublikowana w 1929 r. w serii „Biblioteczka Wileńska”, wydawanej przez Magistrat miasta Wilna¹¹. Rozprawa, napisana w oparciu o literaturę przedmiotu, liczne źródła drukowane i archiwalne, zawiera wstęp, trzy rozdziały oraz skorowidz osób i miejscowości. W rozdziale pierwszym autorka opisuje rozległość Wilna w połowie XVII wieku wewnątrz murów obronnych, jego przedmieścia, fortyfikacje, ulice i zaułki, świątynie, szpitale, gród. Według autorki linia obronnych murów wileńskich, wzniesionych między rokiem 1503, a rokiem 1522, liczyła 2,9 km długości, przestrzeń zawarta w murach miejskich wynosiła 0,8 km². Trudniej było ustalić rozległość Wilna łącznie z przedmieściami, znajdującymi się poza murami miasta i niemającymi stałych granic. W połowie wieku XVII istniały takie przedmieścia Wilna, jak: Rossa, Szerejkiszki (Szerekiszki), Zarzecze, Antokol, Subocz. Nie wiadomo natomiast, w jakim stopniu było zamieszkane wówczas pobrzeże za Wilią naprzeciwko grodu, noszące nazwę Rybaki. W każdym razie, jak zaznacza autorka, rozległość miasta jak na owe czasy była znaczna¹².

Dalej na podstawie źródeł, głównie planu obwarowań miasta Wilna sporządzonego w 1648 r. przez inżyniera wojskowego i kartografa Fryderyka Getkanta (łac. *Fridericus Getkant*) Łowmiańska próbuje odtworzyć stan murów miejskich przed inwazją moskiewską w 1655 r. Mur miejski wileński, chociaż daleki od groźnej okazałości obwarowań innych miast europejskich, był dość wysoki i masywny, zaopatrzony w górnej części w jeden rząd podłużnych, prostopadłych strzelnic, co świadczyło o istnieniu platformy od strony miasta, na której podczas oblężenia rozlokowywano działa i obsługującą je załogę. Na planie Getkanta zaznaczono dziewięć bram: Marii Magdaleny (Mokrą), Bernardyńską, Ostrą, Rudnicką, Spaską, Subocz, Tatarską, Trocką, Wilejską (Wileńską). Oprócz bram w murze były furty, przebite dla wygody ludności. Na planie Getkanta zaznaczono jedną taką furkę, widocznie ważniejszą, wiodącą ku Wilence, nieco na północ od bramy Subocz. W aktach z drugiej połowy XVII w. są wzmianki o furcie przy cerkwi metropolitalnej. Nad murami wznosiły się trzy baszty, z których pierwsza znajdowała się między bramami Rudnicką i Ostrą, druga na północ od bramy Subocz, trzecia

¹¹ Łowmiańska Maria, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929 (Biblioteczka Wileńska, nr 3).

¹² Tamże, s. 16–20.

między bramami Spaską i Bernardyńską. Baszty i potężniejsze bramy na skutek znacznego wysunięcia poza mury umożliwiały obronę flankową obwarowań, jednak zbyt mała ich ilość nie mogła być wystarczającą¹³.

Przy całej niedostateczności obwarowań wileńskich były one w dodatku źle utrzymywane. Czując się przez długi czas na ogół bezpiecznie od wroga zewnętrznego zapuszczono nie tylko miejskie umocnienia – zamki wileńskie również straciły swój charakter obronny. Toteż w czwartym dziesięcioleciu XVII w., gdy wzrosło zagrożenie ze strony Moskwy i Tatarów, powstała potrzeba umocnienia systemu obronnego Wilna. Wyremontowano mury i zabezpieczono je przez wzniesienie drugiej linii obronnej – z wałów i palisad, osłaniających linię obronną wewnętrzną, zbyt słabą w stosunku do nowych środków ataku. Oczyszczono i prawdopodobnie pogłębiono biegnącą wzdłuż linii zachodniej fosę, napełnianą wodą licznych źródeł podmiejskich. Do pracy przy naprawie fortyfikacji stanęli wszyscy mieszczanie i wszyscy zostali obciążeni poborami na ten cel. Jednak system obrony Wilna okazał się zbyt słaby i nie wytrzymał ataku wojsk moskiewskich. Miasto w 1655 r. było zajęte i przez sześć lat przebywania w nim Rosjan (1655–1661) zostało doszczętnie obrabowane oraz silnie zniszczone¹⁴.

Główne ulicy Wilna stanowiły wówczas część traktów wiodących do grodu, które, odcięte murami, znalazły się w obrębie miasta nie zmieniając swego kierunku. Na przykład Wielka Zamkowa była zakończeniem traktu Miednickiego, Wielka Zarzeczna (Zarzeczna) stanowiła zakończenie traktu Połockiego, odcinek jej w murach nosił nazwę ul. Bernardyńskiej, a druga jej odnoga, prowadząca od bramy Spaskiej do ulicy Sawicz – ulicy Spaskiej. Ulica Rudnicka, będąca zakończeniem traktu Rudnickiego (Krakowskiego), zmierzała do Wielkiej Zamkowej, a więc również do grodu. Ulica wiodąca od kościoła św. Jana, mimo kościoła św. Ducha do bramy Trockiej (zwana na poszczególnych odcinkach Świętojańską, Trocką, Wilejską) i jej przedłużenie – ulica Niemiecka były odgałęzieniem traktu Wilkomierskiego, którego druga odnoga prowadziła mimo kościoła św. Jerzego do grodu. Wszystkie inne ulice, będące przecznicami powyższych lub przecznicami ich przecznic, powstawały w miarę potrzeby, niekępowane z góry nakreślonym planem, a jedynie warun-

¹³ Tamże, s. 20–30.

¹⁴ Tamże, s. 31–33.

kami landszaftu, tworzyły nieregularną siatkę planu starego Wilna. Większość ulic, jakie egzystowały w pierwszej połowie XVII w. w obrębie murów miejskich, pozostały do naszych czasów. Niektóre, przede wszystkim liczne zaułki, zniknęły, zabudowane w czasach późniejszych, powstały także nowe¹⁵.

Uwagę przybywających do Wilna kupców i podróżników zwracały liczne świątynie wileńskie. Łowmiańska wymienia 23 kościoły katolickie, jakie były w połowie XVII w. w Wilnie: 1. katedralny ze wspaniałą kaplicą św. Kazimierza, 2. św. Marii Magdaleny (nie zachował się do czasów obecnych), 3. św. Krzyża z klasztorem bonifratrów, 4. św. Jana, farny i kolejalny, 5. Trójcy Świętej, szpitalny, 6. Ducha Świętego z klasztorem dominikanów, 7. św. Ignacego z nowicjatem zakonu jezuickiego, 8. św. Katarzyny z klasztorem benedyktynek, 9. Wniebowzięcia NMP z klasztorem franciszkanów, 10. św. Mikołaja, 11. Wszystkich Świętych z klasztorem karmelitów trzewickowych, 12. św. Józefa Oblubieńca z klasztorem karmelitanek bosych, 13. św. Teresy z klasztorem karmelitów bosych, 14. św. Kazimierza z jezuickim Domem Profesorów, 15. św. Michała Archanioła z klasztorem bernardynek, 16. św. św. Franciszka i Bernarda z klasztorem bernardynów, 17. św. Anny, 18. św. Jerzego, 19. św. Stefana, szpitalny, 20. św. Filipa i Jakuba z klasztorem dominikanów, 21. św. Józefa Nikodema za Ostrą Bramą, szpitalny (nie zachował się do czasów obecnych), 22. św. św. Piotra i Pawła z klasztorem kanoników laterańskich i szpitalem, 23. św. Bartłomieja z klasztorem kanoników regularnych na Zarzeczcu. Większość tych świątyń przetrwała do czasów współczesnych, chociaż niektóre z nich, np. katedra wileńska, były w wiekach późniejszych gruntownie przebudowane¹⁶.

Dalej autorka wymienia siedem cerkwi unickich znajdujących się wówczas w mieście: 1. NMP Przczystej, metropolitalna, 2. św. Spasa, mała cerkiewka szpitalna przylegająca do metropolitalnej, 3. św. Paraskiewy Piatnicy, 4. św. Mikołaja, 5. Zmartwychwstania Chrystusa Pana (Woskresenskaja) na rogu ulicy Szklanej, 6. św. Jana Chrzciela, 7. św. Trójcy z klasztorem bazylianów i bazylianek oraz szpitalem. Ponadto były dwie cerkiewki unickie na wileńskich przedmieściach: św. Jerzego na Rossie oraz św. Piotra na Zarzeczcu. Oprócz unickich była w Wilnie

¹⁵ Tamże, s. 34–37.

¹⁶ Tamże, s. 47–50.

cerkiew prawosławna Ducha Świętego z monasterem męskim i żeńskim oraz szpitalem¹⁷.

Protestanci mieli wówczas w Wilnie dwa zbory – kalwiński za murami miejskimi na północ od Bramy Trockiej oraz luterkański przy ul. Niemieckiej, wyznawcy judaizmu – synagogę przy ul. Żydowskiej, muzułmanie – meczet na Łukiszkach¹⁸.

Obok świątyń najokazalej przedstawiały się w mieście gmachy Akademii jezuickiej (Uniwersytetu). Zajmowały one znaczny obszar przylegający do kościoła św. Jana na wschodzie, ograniczony ulicą Świętojańską na południu, Biskupią na zachodzie i Skopówką na północy. Gród wileński, rozłożony u stóp Góry Zamkowej z ruinami starego zamku i kościoła na szczycie, obejmował oprócz Zamku Dolnego i kościoła katedralnego budowle publicznego użytku, w których mieściły się sądy państwowe, więzienie, cekhaus itp.¹⁹

Rozdział drugi pracy poświęcony jest mieszkańcom Wilna, ich stosunkom wyznaniowym, narodowościowym i kulturalnym, a także życiu codziennemu i gospodarstwu. Według ustaleń autorki w połowie XVII w. Wilno miało ok. 14 tys. mieszkańców, w tym ok. 12 tys. chrześcijan (katolików, protestantów, prawosławnych i unitów) oraz ok. 2 tys. wyznawców innych religii – żydów i muzułmanów²⁰.

Ważne miejsce w życiu gospodarczym wilnian zajmował handel. W Wilnie mogli handlować bez ograniczeń tylko kupcy miejscowi. Kupcy obcy (goście, *hospites*), przybywający do Wilna musieli sprzedać swój towar kupcom wileńskim, między sobą handel im był surowo wzbroniony z wyjątkiem jarmarków dorocznych – na Trzech Króli w styczniu i na Wniebowzięcie w sierpniu. Kupcy wileńscy sprowadzali z Lublina, Gniezna, Torunia, Gdańska i innych miast tkaniny, bakalie, dywany, chusty, metale i wyroby metalowe, z Królewca sól, ze Lwowa wina węgierskie, z Moskwy głównie futra. Handel eksportowy obejmował przede wszystkim len, konopie, wosk, łój, a także chmiel, miód i gorzałkę, skóry, mięso solone, żyto i owies. Wywożono produkty głównie drogą wodną do Królewca, a stamtąd do Gdańska i innych miast²¹.

¹⁷ Tamże, s. 51–53.

¹⁸ Tamże, s. 54–55.

¹⁹ Tamże, s. 61–65.

²⁰ Tamże, s. 76–77, 91.

²¹ Tamże, s. 118–123.

Intensywny był handel wewnętrzny, zaspakajający potrzeby ludności miejscowej oraz przybywającej do Wilna z dalszych okolic szlachty. W handlu tym oprócz kupców hurtowników brali udział detaliści, przekupnie oraz producenci wiejscy, którzy dostarczali miastu artykuły spożywcze i wyroby przemysłu domowego. Nieposiadający nieruchomości w mieście detaliści, przekupnie, rzemieślnicy wynajmowali kramy w domach prywatnych lub od magistratu, który w 1647 r. wydzierżawił 720 ławek, komór itp., w tym spożywczych – 393, rzemieślniczych – 135, łokciowych – 14, reszta niewiadomego przeznaczenia. Handlarze drobni zadawali się najczęściej „miejscami”, gdzie mogli rozkładać swój towar. Miasto dzierżawiło 390 takich miejsc, wśród nich – 229 spożywczych²².

Intensywność obrotu wewnętrznego wzmacniały targi tygodniowe – wtorkowe i piątkowe, na które przybywali z towarami producenci wiejscy. Między nimi a konsumentami pośredniczyli często przekupnie, powodujący zwyżkę cen na artykuły pierwszej potrzeby, mimo kontroli roztażanej przez magistrat. Kupcy przybyli z innych miast (goście) również prowadzili niedozwolony handel – hurtowy między sobą, a detaliczny bezpośrednio z konsumentem. W celu obrony swych interesów w 1602 r. kupcy wileńscy założyli organizację kupiecką zwaną *Communitatis*. Zarząd szerszy tej instytucji stanowiło 60 kupców, zarząd ściślejszy – 12 starszych rocznych, wybieranych spośród kupców miejscowych²³.

Życie przemysłowe w Wilnie zorganizowane było w cechy rzemieślnicze. W dokumentach z pierwszej połowy XVII w. Łowmiańska znalazła wiadomości o cechach kuśnierzy, solników, złotników, kowali, zegarmistrzów, słodowników, szewców, krawców, siodlarzy i rymarzy, tkaczy, stolarzy, czapeczników, garbarzy, mularzy i cieśli, rzeźników, konwisarzy (odlewających naczynia z cyny), pasamoników (wyrabiających pasy jedwabne i szale), rybaków, blacharzy, introligatorów²⁴.

Instytucja cechów w Wilnie, zorganizowana według wzorów zachodnich, rozwijała działalność w dwóch kierunkach: wewnętrznym – przez dążenie do uregulowania i udoskonalenia produkcji, zewnętrznym – przez obronę praw rzemiosła wobec partaczy, czyli rzemieślników nie-

²² Tamże, s. 124–125.

²³ Tamże, s. 126–127.

²⁴ Tamże, s. 128–130.

zrzeszonych, napływających z innych środowisk miejskich. Życie wewnętrzne cechów normowały statuty, uchwalone na ogólnych zebraniach pełnoprawnych członków, tj. mistrzów, następnie aprobowane przez magistrat na mocy jego przywileju z 1552 r. lub zatwierdzone przez monarchę. Zarząd cechu należał do starszych, wybieranych każdego roku na ogólnych zebraniach, następnie zaprzysięganych przez magistrat. Do kompetencji zarządu należał ogólny nadzór nad jakością produkcji, sądownictwo karne w sprawach dotyczących rzemiosła, administrowanie majątku i skarbowość cechu pod kontrolą zebrań ogólnych²⁵.

Cechy posiadały także swe tradycje religijne i towarzyskie. Członkowie cechu uczestniczyli we wspólnych nabożeństwach świątecznych, mszach niedzielnych i żałobnych, na pogrzebach członków i ich najbliższych krewnych, utrzymywali ołtarze cechowe. Pierwiastek etyczny również był w statutach cechowych wyraźnie podkreślony. Za niemoralne prowadzenie się rzemieślnik mógł utracić prawa członkowskie. Życie towarzyskie znajdowało wyraz w zebraniach dorocznych, ucztach urządzanych przez wyzwających się czeladników itp. Ponadto cechy dostarczały miastu kontyngentu siły zbrojnej, występowały pod swymi sztandarami na musztrach organizowanych przez magistrat oraz w orszakach witających przybywającego do Wilna króla lub obejmującego urząd wojewodę²⁶.

W rozdziale trzecim Łowmiańska pisze o władzach miejskich i ich funkcjach, świadczeniach mieszczan na rzecz państwa, organizacji zarządu skarbowości, dochodach i wydatkach miejskich. Samorząd wileński, jak wszystkich miast na prawie magdeburskim (Wilno otrzymało je w 1387 r.) spoczywał w rękach magistratu, a więc wójta z ławą i rady miejskiej. Wójta, najwyższego urzędnika w mieście, mianował król dożywotnio spośród osób zaufanych, od 1610 r. – spośród czterech kandydatów, przedstawianych przez magistrat. Najważniejszą funkcją wójta, poza reprezentacyjnymi, było sądownictwo. Przewodniczył on w sądach ławy, głównej instytucji sądowej miejskiej, rozpatrującej ważniejsze sprawy karne i cywilne oraz wydawał wyroki (sąd wójtowski domowy) w sprawach mniejszej wagi²⁷.

²⁵ Tamże, s. 130–131.

²⁶ Tamże, s. 132.

²⁷ Tamże, s. 135–136.

Rada miejska składała się z 12 burmistrzów i 24 rajców. Kooptowano ich spośród patrycjatu miejskiego lub obywateli o wykształceniu wyższym. Do rady należało ustawodawstwo miejskie, część sądownictwa (sprawy cechowe apelacyjne, sprawy związane z opieką nad wdowami i sierotami, sprawy tumultów w mieście), administracja, policja, zarząd skarbowy, również ogólny kierunek polityki handlowej i gospodarczej miasta. Stałe urzędowało w ratuszu dwóch burmistrzów i czterech rajców, co roku zmieniających się. Do pomocy mieli sobie czterech pisarzy, którzy sekretarzowali i w radzie, i w ławie sądowej. Niższymi funkcjonariuszami byli słudzy przysięgli w liczbie jedenastu²⁸.

Porządek w mieście zabezpieczali utrzymywani przez magistrat 24 uzbrojeni strażnicy. Z biegiem czasu liczba strażników została zmniejszona. W połowie XVII w. było ich 12, zwanych hajdukami, oraz trzynasty dziesiętnik. W czasach niespokojnych do warty nocnej magistrat powoływał kolejno wszystkich mieszczan. Pełnili oni straż pod komendą dziesiętników i setników, wyznaczonych przez radę miejską. W czasie epidemii, gdy władze miejskie i zamożniejsi obywatele porzucali miasto, ustanawiano specjalną straż, zobowiązaną do czuwania w dzień i w nocy w wyludnionym mieście dla zapobieżenia grabieży opuszczonego mienia i bezpieczeństwa tych, którzy nie mogli wyjechać²⁹.

Jedyną władzą, jaką poza organami samorządowymi uznawali mieszczanie wileńscy, była władza monarchy, a w razie oblężenia miasta – wojewody wileńskiego. Wprawdzie w dokumentach są wzmianki o usiłowaniach urzędu grodzkiego rozszerzenia wpływów na mieszczan rządzących się prawem magdeburskim, np. przez pociągania ich przed sąd namiestnikowski. W takim razie mieszczanie składali skargę do króla i stosunki wracały do norm zagwarantowanych przywilejami. Wiele natomiast problemów dla magistratu sprawiały istniejące na terenie miasta inne jurydyki³⁰. Stosunki z ważniejszymi z nich, jak zamkową, biskupią i kapitulną, były na ogół unormowane, ale jurydyki drobne często postę-

²⁸ Tamże, s. 137–139.

²⁹ Tamże, s. 140.

³⁰ Jurydyka – *hist. nieruchomości*, dzielnica w obrębie miasta wyjęte spod władzy miejskiej i sądownictwa miejskiego, rządzące się własnymi prawami i o odrębnej organizacji rzemiosła. W Polsce zakładane w XVII w. Zob. *Słownik języka polskiego*, t. 1: A-K, redaktor naukowy Mieczysław Szymczak, Warszawa 1978, s. 849.

powwały wbrew ustalonym normom – tolerowały lub nawet popierały nie-
dozwolony handel, przekupstwo, partactwo, dawały schronienie prze-
stępcom, ściganym przez prawo miejskie³¹.

Mieszczanie wileńscy ponosili także rozmaite świadczenia na rzecz
państwa, takie jak:

1. Dostarczanie gospód dworowi królewskiemu i deputatom trybu-
nalskim. Domy, należące do członków magistratu i przez nich za-
mieszkanie, także szpitalne, cechowe, brackie były wolne od cięż-
żaru kwaterunkowego;
2. Dostarczanie noclegów i żywności żołnierzom, stacjonującym
w mieście w czasie wojny;
3. Dostarczanie żołnierzy w czasie wojny;
4. Płacenie podatków, uchwalonych przez sejmy na potrzeby Rzeczy-
pospolitej, zwłaszcza w czasie wojennym, jak: podymne, łanowe,
czopowe, donatywa kupiecka, pogłówne żydowskie i tatarskie.

Oprócz wyżej wyszczególnionych podatków doraźnych istniał też
stały, tzw. targowy, płacony przez kupców i wieśniaków przywożących
nieoclonne produkty do miasta. Mieszczanie wileńscy byli od tego podatku
zwolnieni. Na granicach państwa pobierano cło, zwane czwartym gro-
szem, oraz opłaty od furmanów – po 20 groszy od każdego konia i po
jednym złotym od woza³².

Do gospodarowania finansami miasta powoływano czterech szafarzy
– dwóch od magistratu i dwóch od organizacji kupieckiej *Communitatis*.
Pieniądze przechowywano w „szafie komorczonej” opatrzonej czterema
zamkami. Klucze od szafy przechowywali po jednym czterej szafarze.
W szafie tej oprócz pieniędzy znajdowały się również dwa klucze od
„słupa ważnego”. Od 1647 r. przybywa jeszcze skrzynia opatrzona
dwoma zamkami, od których klucze posiadali szafarze *Communitatis*, zaś
dwa klucze od pomieszczenia, gdzie znajdowała się skrzynia, mieli bur-
mistrzowie. W skrzyni tej przechowywano pieniądze stanowiące nad-
wyżkę w budżecie rocznym. Wydatkowano je w latach klęsk, spowodowa-
nych pożarem lub „morowym powietrzem”³³.

³¹ Łowmiańska Maria, *Wilno przed najazdem moskiewskim...*, s. 141–142.

³² Tamże, s. 142–146.

³³ Tamże, s. 147.

Podsumowując swe rozważania Łowmiańska zaznacza, że przebadane przez nią źródła nie ujawniają śladów załamania rozwoju Wilna do 1655 r. Rozwijały się rzemiosła i handel, gospodarka magistratu była samowystarczalna. Dopiero okupacja moskiewska w latach 1655–1661 dokonała zwrotu w życiu ekonomicznym miasta na skutek zniszczeń spowodowanych najpierw wypadkami wojennymi, a następnie rabunkowym gospodarzeniem okupantów w zajęтым mieście. Po ustąpieniu wojsk moskiewskich trzeba było miasto z dużym trudem odbudowywać przy wyczerpanych siłach i zasobach materialnych, w warunkach ogólnego pogorszenia się sytuacji gospodarczej w kraju³⁴.

W 1930 r. na łamach czasopisma „Ateneum Wileńskie” opublikowano opracowane przez M. Łowmiańską dokumenty dotyczące kamienic wileńskich, w których w latach 1588–1712 przechowywano metrykę Wielkiego Księstwa Litewskiego. We wstępie poprzedzającym edycję dokumentów Łowmiańska pisze, że nowe księgi Metryki Litewskiej, przepisanej na zarządzenie kanclerza Lwa Sapiehy z 1594 r., przechowywano w Wilnie w czterech kamienicach mieszczańskich: 1. Jakuba Jabłka i Jakuba Mora; 2. Jana Kluczaty; 3. Jerzego Langa; 4. Grzegorza Kolzanowskiego. Oryginalne stare księgi Metryki Litewskiej pozostały w Zamku Dolnym³⁵.

Właściciele kamienic przeznaczonych na przechowywanie metryki byli zwalniani przez monarchów od powinności stacyjnych. Zdarzały się jednak wypadki zajęcia kamienic na postoje przez przybyłych do miasta urzędników lub deputatów trybunalskich. Naruszyście ustalonego porządku, jak można sądzić z pozostałych aktów sądowych, ponosili kary pieniężne. Na przykład w 1640 r. wojski brzeski Aleksander Szuyski zajął bezprawnie na gospodę kamienicę Kluczaty. Sąd asesorski przysądził od pozwanego Szuyskiego 500 złotych, jako odszkodowanie Kluczacie oraz pokrycie kosztów sądowych. Ponadto, w celu zapobieżenia tego rodzaju ekscesom w przyszłości, sąd przyjął postanowienie, że każdy, kto by bezprawnie stawał w kamienicach przeznaczonych na przechowywanie metryki, będzie musiał zapłacić do skarbu państwa 1 tys. złotych³⁶.

³⁴ Tamże, s. 3, 184–185.

³⁵ Łowmiańska Maria, *Dokumenty do historii kamienic, przeznaczonych na chowanie metryki W.X.L. (1588–1712)*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, z. 1–2, s. 293–295.

³⁶ Tamże, s. 296.

Wśród opublikowanych w piśmie „Ateneum Wileńskie” 14 dokumentów większość stanowią przywileje, nadane przez królów polskich Zygmunta III (dokument nr 1, 2) i Władysława IV (dok. nr 3, 4, 5) właścicielom kamienic wileńskich, uwalniające ich od ciężaru kwaterunkowego oraz dokumenty wystawione przez króla Jana Kazimierza (dok. nr 7, 8, 9), Jana III Sobieskiego (dok. nr 11, 12), Augusta II Mocnego (dok. nr 13), zatwierdzające przywileje nadane przez poprzednich monarchów. Pozostałe trzy dokumenty (nr 6, 10, 14) dotyczą spraw sądowych wytoczonych naruszyтелям zakazu kwaterunkowego w kamienicach, gdzie przechowywano księgi metryki³⁷.

W 1929 r. w szóstym tomie „Ateneum Wileńskiego” ukazała się recenzja Łomiańskiej na publikację Franciszka (Franza) A. Doubka³⁸ *Beiträge zur Geschichte des Deutschtums in Wilna: 1. Das Zunftbuch der Wilnaer Zinngießer*, która ukazała się w tym samym roku w wydawanym w Poznaniu czasopiśmie „Deutschen Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen” (1929, nr 17, s. 123–148). Doubek, dr filozofii w zakresie filologii germańskiej (stopień doktora filozofii uzyskał 12 maja 1927 r. na austriackim Uniwersytecie w Grazu, niem. Karl-Franzens-Universität Graz) od października 1927 r. do lipca 1934 r. pracował jako lektor języka niemieckiego na Wydziale Humanistycznym USB w Wilnie. Przebywając w Wilnie zainteresował się księgą cechową konwisarzy wileńskich z lat 1742–1839, która wówczas znajdowała się w zbiorach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i wydał ją drukiem we wspomnianym czasopiśmie poznańskim. Powołując się na język księgi (była ona spisana w języku niemieckim) oraz nazwiska majstrów cechu konwisarzy, stwierdził on, że rzemiosło wileńskie w XVI–XVIII w. było niemieckie. Dopiero w XIX w. z nastaniem panowania rosyjskiego w Wilnie daje się zauważyć osłabienie tej niemieckości. Łowmiańska zakwestionowała przede wszystkim metody Doubka, który na przykładzie jednego cechu konwisarzy wileńskich wnioskuje o składzie narodowościowym całego rzemiosła wileńskiego. Badaczka wileńska wskazała, że wniosków Doubka nie potwierdzają materiały dokumentalne innych cechów. Odwrotnie, na zasadzie ich analizy można wnioskować, że liczba rzemieślników niemieckich w Wilnie w XVI w., a zwłaszcza w XVII w. była nieduża i wzrosła dopiero w XVIII w., gdy w czasie Wojny Północnej (1700–

³⁷ Tamże, s. 297–311.

³⁸ Dokumenty dr. Franciszka Doubka, LCVA, F. 175, ap. 5(IV)B, b. 95, k. 3, 7, 14, 21.

1721) doszło do znacznego osłabienia cechów wileńskich i w ogóle życia gospodarczego miasta³⁹.

Po ukazaniu się recenzji między Łowmiańską a Doubkiem zawiązała się polemika, która przeniosła się na łamy siódmego tomu „Ateneum Wileńskiego”⁴⁰. W celu uzasadnienia swoich argumentów Doubek do swego artykułu dołączył wykaz majstrów cechu konwisarskiego należących do gminy luterańskiej w Wilnie w latach 1611–1756. Wymienił on ogółem 20 nazwisk o brzmieniu niemieckim⁴¹. Z kolei Łowmiańska przedstawiła wykaz rzemieślników wileńskich, opłacających tzw. składkę gromniczną, z podaniem roku opłaty oraz narodowości składających ją rzemieślników. W 1722 r. taką składkę złożyło 624 rzemieślników (553 Polaków i 81 Niemców), w 1750 r. – 468 rzemieślników (374 Polaków i 94 Niemców), w 1789 r. – 594 rzemieślników (458 Polaków i 136 Niemców). W XVIII w. przeważali w Wilnie, jak widzimy, rzemieślnicy Polacy, chociaż liczba rzemieślników Niemców powoli wzrastała⁴².

W 1933 r. w *Księdze pamiątkowej Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie* została wydana kolejna praca Łowmiańskiej pt. *Hrehory Ościk i jego zdrada w roku 1580*. Na postawie utworu pt. *Lament nieszczęsnego Hrehorego Ościka, za jego uczynek poczciwości odsądzonego na gardło skazanego roku 1580 miesiąca czerwca 15 dnia w Wilnie*, autora ukrywającego się pod kryptonimem S.L., oraz innych dokumentów autorka dokonała analizy przyczyn postępku pochodzącego ze znanego rodu litewskiego Hrehorego Ościka, który w czasie wojny Rzeczypospolitej z Moskwą o Inflanty (1577–1582) dopuścił się zdrady stanu i działał na korzyść Moskwy. Udzielał on informacji posłańcowi moskiewskiemu o liczebności i dyslokacji litewskich wojsk, o miejscu przebywania króla Stefana Batorego, liczebności jego świty itp. Zdaniem autorki powodem było życie nad stan Ościka, który mając kłopoty

³⁹ Łowmiańska Maria (rec.), Franz A. Doubek, *Beiträge zur Geschichte des Deutschlands in Wilna: 1. Das Zunfthuch der Wilnaer Zinngießer. Sonder-Abdruck aus Heft 17 der Deutschen Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, herausgegeben von Dr. Alfred Lattermann, Poznań 1929, s. 123–148*, „Ateneum Wileńskie”, 1929, t. 6, z. 3–4, s. 671–672.

⁴⁰ Doubek Franz A., *W sprawie składu narodowościowego i wyznaniowego cechu konwisarzy w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, z. 1–2, s. 339–345; Łowmiańska Maria, *W sprawie składu narodowościowego cechów wileńskich (w. XVI–XVIII)*, tamże, s. 346–350.

⁴¹ Doubek Franz A., *W sprawie składu narodowościowego...*, s. 343–345.

⁴² Łowmiańska Maria, *W sprawie składu narodowościowego...*, s. 348.

finansowe, skusił się obietnicą hojnego wynagrodzenia ze strony rosyjskiej. Postępowanie Ościka zostało jednak wykryte i sąd królewski skazał go na najwyższą karę. Wyrok został wykonany 15 czerwca 1580 r. w Wilnie⁴³.

Zainteresowanie dziejami miasta Wilna i związane z tym zapotrzebowanie na dostęp do materiałów dokumentalnych sprawiły, że w środowisku wileńskich historyków powstał pomysł zebrania i wydania dużego zbioru źródeł, obejmującego dokumenty dotyczące Wilna od czasów najdawniejszych do 1795 r. Wydania zbioru podjęło się Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie. Zarząd Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów przyznał w listopadzie 1928 r. na ten cel 40 tys. zł⁴⁴.

Po uzyskaniu finansowania grupa osób pod przewodnictwem historyka Henryka Łowmiańskiego rozpoczęła poszukiwanie materiałów w archiwach wileńskich i we wszystkich archiwach ówczesnej Polski, o których było wiadomo, że mogą posiadać odpowiednie źródła. Do wybuchu drugiej wojny światowej oddano do druku pierwsze dwa tomy, zawierające akty cechów wileńskich z lat 1495–1759, opracowane przez H. Łowmiańskiego, M. Łowmiańską i S. Kościałkowskiego. Zawierały one różnorodne materiały: statuty cechów, ich przywileje, korespondencje między cechami, akta procesowe, petycje cechów do monarchów, biskupów wileńskich i kapituły, zapisy testamentowe itp. Większość źródeł było w języku polskim, ale były także dokumenty w językach łacińskim, staroruskim oraz niemieckim. Wydanie tego zbioru zostało przerwane z powodu okupacji sowieckiej we wrześniu 1939 r. Udało się wydrukować tom pierwszy i część tomu drugiego, ale nie zdążono ich oprawić⁴⁵. Zachowały się zaledwie nieliczne egzemplarze wydawnictwa (bez karty tytułowej i oprawy lub oprawione u introligatora). W 2006 r., uwzględniając znaczenie materiałów zawartych w *Aktach cechów wileńskich* dla

⁴³ Łowmiańska Maria, *Hrehory Ościk i jego zdrada w roku 1580*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 1923–1933*, Wilno 1933, s. 32–51.

⁴⁴ *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za lata 1929–1930*, Wilno 1931, s. 44.

⁴⁵ *Akty cechów wileńskich*, cz. 1–2, oprac. Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, Wilno 1939.

badania nad dziejami Polski i Litwy, dokonano ich przedruku z egzemplarza Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu⁴⁶.

W ostatnich latach przedwojennych Łowmiańska badała też dzieje kupiectwa wileńskiego. W drugim zeszytcie XIV tomu „Ateneum Wileńskiego” miał ukazać się jej artykuł *Udział communitatis mercatoriae w samorządzie wileńskim*, będący fragmentem planowanej większej pracy pt. *Dzieje kupiectwa wileńskiego*. Jednak zeszyt ten nie ukazał się z powodu wybuchu wojny. Dopiero w 2003 r. artykuł Łowmiańskiej został opublikowany w wydawanym w Poznaniu czasopiśmie „Lituanoslavica Posnaniensia. Studia Historica”⁴⁷. Badaczka analizowała w nim toczące się na gruncie wileńskim od drugiej ćwierci XVII w. do końca XVIII w. współzawodnictwo trzech czynników społecznych: magistratu, kupców grosistów (kupców hurtowych) zrzeszonych w organizacji *Communitatis mercatoriae* i samodzielnych rzemieślników. Według autorki magistrat trzymał w swych rękach cały samorząd miejski *de iure* do 1536 r., a *de facto* do lat 1646/1647, z czego były niezadowolone pozostałe dwie grupy, tj. kupcy grosiści i zrzeszeni w cechach rzemieślnicy. *Communitatis* kupiecka skupiła wokół siebie niezadowolonych kupców i rzemieślników oraz zażądało demokratyzacji samorządu. Pod ich naciskiem magistrat część swych prerogatyw ustąpił zrzeszonym w *Communitatis* kupcom grosistom, którzy zapewnili sobie współudział we władzy ustawodawczej i uchwalaniu podatków, zarządzaniu i kontroli skarbowości miejskiej, zdobyli także prawo wysyłania wspólnie z dwoma magistracjami swego posła na sejm. Rzemieślnicy cechowi, jak okazało się, byli wciągnięci do akcji tylko dla nadania jej pozorów powszechności i pozostali odsunięci od udziału w samorządzie aż do początku XVIII w.⁴⁸

Pewien zwrot w nastrojach społecznych, zdaniem Łowmiańskiej, daje się zauważyć dopiero pod koniec XVIII w. Protokoły sesyjne izby kupieckiej z tego okresu coraz częściej notują obecność na jej posiedzeniach delegatów „gminu”, zwłaszcza gdy omawiano instrukcje dla posłów na sejm. Na Sejmie Czteroletnim (1788–1792) przedstawiciele kupiectwa

⁴⁶ *Akty cechów wileńskich*, oprac. Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, przedmowa i skorowidzami opatrzył Jan Jurkiewicz, Poznań 2006.

⁴⁷ Łowmiańska Maria, *Udział communitatis mercatoriae w samorządzie wileńskim*, „Lituanoslavica Posnaniensia. Studia Historica”, 2003, t. 9, s. 75–108.

⁴⁸ Tamże, s. 75–106.

i rzemiosł usilnie zabiegali o zniesienie dożywotności urzędów miejskich (burmistrzów i radnych). W 1791 r. na ich żądanie została wprowadzona czasowość urzędów. Wybory burmistrzów i radnych miały się odbywać co dwa lata. W 1793 r. na sejmie grodzieńskim ich kadencję przedłużono do czterech lat. W marcu 1794 r. wileński samorząd miejski zdążył zreorganizować się według nowych zasad, jednak w sierpniu Rosjanie zdobyli Wilno i wprowadzili swoje porządki⁴⁹.

Zakończenie

Działalność naukowa Marii Łowmiańskiej została przerwana przez wybuch drugiej wojny światowej i zmieniające się okupacje. Lata wojenne Łowmiańscy spędzili w Wilnie, w kamieniczce przy ul. Lwowskiej 13, będącej własnością Kazimierzy Łowmiańskiej, matki Henryka. Jak i większość polskich rodzin, Łowmiańscy cierpieli niedostatek i szykany ze strony władz okupacyjnych. W 1940 r. Maria, jako „cudzoziemka” musiała uzyskać specjalne zezwolenie na przebywanie w Wilnie i informować litewską policję o miejscu zamieszkania⁵⁰.

W czasie okupacji niemieckiej, w nocy z 16 na 17 września 1943 r., profesor H. Łowmiański został aresztowany przez gestapowców razem z innymi 99 przedstawicielami polskiej inteligencji. Dziesięciu z nich rozstrzelano w Ponarach koło Wilna, pozostających, w tym Łowmiańskiego, wywieziono do obozu przymusowej pracy w Prawieniszkach niedaleko Kowna⁵¹. Zwolniony z obozu dzięki staraniom rodziny i osób życzliwych, Łowmiański wrócił do Wilna, pracował w archiwum miejskim, co pozwoliło mu i najbliższym przetrwać ciężkie i głodne lata wojny⁵².

⁴⁹ Tamże, s. 106–108.

⁵⁰ V.R.M-jos Karo Atbėgėliams Tvarkyti Komisariatui per Vilniaus m. 10-tos policijos nuovados viršininką svetimšalės Marijos Lovmianskos pareiškimas, 5 IV 1940, LCVA, F. 757, ap. 2, b. 1513, k. 1–2.

⁵¹ Pasierbska Helena, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993, s. 23, 46–53.

⁵² Ochmański Jerzy, *Henryk Łowmiański*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, Poznań 1989, s. 392–394.

W 1945 r. Łowmiańscy wyjechali do Polski w jej nowych granicach⁵³. Po krótkim pobycie w Łodzi osiedli w Poznaniu. Profesor H. Łowmiański podjął pracę na Uniwersytecie Adama Mickiewicza, M. Łowmiańska – w gimnazjum, później VII Liceum Ogólnokształcącym im. Dąbrowski, jako nauczycielka języka polskiego i historii. Cieszyła się ogólnym szacunkiem i uznaniem zarówno wśród młodzieży, jak i kolegów. Jednak, nie mając dostępu do archiwów wileńskich, nie kontynuowała badań naukowych prowadzonych w Wilnie. Zmarła 7 lutego 1962 r. Pochowana na cmentarzu w Rzgowie pod Łodzią, gdzie w 1984 r. spoczął również jej mąż, wybitny polski historyk Henryk Łowmiański⁵⁴.

W okresie wileńskim Łowmiańska wniosła znaczący wkład w badania dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, w szczególności miasta Wilna w XVI–XVIII w. W jej dorobku naukowym były prace badawcze, takie jak: *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, *Hrehory Ościk i jego zdrada w roku 1580*, *Udział communitatis mercatoriae w samorządzie wileńskim*, edycje źródeł *Dokumenty do historii kamienic, przeznaczonych na chowanie metryki W.X.L. (1588–1712)*, *Akty cechów wileńskich*, ponadto recenzje i artykuły polemiczne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Absolutorium Marii z Plackowskich Łowmiańskiej, studentki Wydziału Humanistycznego USB, immatrykulowanej dn. 30 stycznia 1923 r., Wilno, dn. 25 sierpnia 1927 r., k. 113–114.

Curriculum vitae [Marii Łowmiańskiej], Wilno, 14 marca 1931 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 115.

Do Pana Dziekana Wydziału Humanistycznego USB w Wilnie. Podanie Marii Łowmiańskiej, absolwentki USB o dopuszczenie jej do egzaminów doktorskich w zakresie historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, Wilno, 14 marca 1931 r., k. 112.

Dokumenty dr. Franciszka Doubka, LCVA, F. 175, ap. 5(IV)B, b. 95, k. 3, 7, 14, 21.

⁵³ Spis rodzin (gospodarstw) ewakuujących się z Wilna. Transport 9 Siedlce, wagon 25. Uniwersytet, LCVA, F. R-841, ap. 6, b. 24, k. 35.

⁵⁴ Kiaupa Zigmantas, *Maria i Henryk Łowmiańscy – badacze dziejów miasta Wilna*, [w:] *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*, pod. red. Artura Kijasa i Krzysztofa Pietkiewicza, Poznań, 1995, s. 58–66; Kozłowski Michał, *Wychowawca i nauczyciel. O uczniach Stanisława Kościalkowskiego*, [w:] *Stanisław Kościalkowski pamięci przywrócony*, red. Małgorzata Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016, s. 166–167.

- Dyplom doktora filozofii w zakresie historii, wydany Marii Pelagii Łowmiańskiej z domu Plackowska przez Radę Wydziału Humanistycznego USB w Wilnie, Wilno, 30 kwietnia 1932, k. 1.
- Lista członków Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Wilnie w latach 1934–1935, LMAVB, RS, F. 75–24/1, k. 53r–53v.
- Ocena pracy p. Marii Łowmiańskiej p.t. „Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku” [przez prof. Stanisława Kościałkowskiego i prof. Janusza Iwaszkiewicza], LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 5–6.
- Protokół z egzaminu doktorskiego p. Marii Łowmiańskiej z historii, jako przedmiotu głównego i historii sztuki, jako pobocznego, dn. 24 czerwca 1931 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 3–4.
- Spis rodzin (gospodarstw) ewakuujących się z Wilna. Transport 9 Siedlce, wagon 25. Uniwersytet, LCVA, F. R-841, ap. 6, b. 24, k. 35.
- Świadcstwo urodzenia Marii Pelagii Plackowskiej, wydane w urzędzie stanu cywilnego, Małyń, dn. 15 września 1919 roku, LCVA, F. 175, ap. 5 (IVB), b. 122, k. 7.
- Świadcstwo wydane 20 czerwca 1910 r. Marii Pelagii Plackowskiej przez Zakład Wychowawczo-Naukowy Żeński Natalii Parazińskiej w Warszawie o ukończeniu kursu nauk w Zakładzie, Warszawa, 20 czerwca 1910 r., LCVA, F. 175, ap. 5(IVB), b. 122, k. 2.
- V.R.M-jos Karo Atbėgėliams Tvarkyti Komisariatui per Vilniaus m. 10-tos policijos nuovados viršininką svetimšalės Marijos Lovmianskos pareiškimas, 5 IV 1940, LCVA, F. 757, ap. 2, b. 1513, k. 1–2.

Źródła drukowane

- Akty cechów wileńskich*, cz. 1–2, oprac. Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, Wilno 1939.
- Akty cechów wileńskich*, oprac. Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, przedmową i skorowidzami opatrzył Jan Jurkiewicz, Poznań 2006.
- Łowmiańska Maria, *Dokumenty do historii kamienic, przeznaczonych na chowanie metryki W.X.L. (1588–1712)*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, z. 1–2, s. 293–311.
- Sprawozdanie z działalności Koła Historyków Sluchaczy USB w Wilnie w latach 1923–1933*, podał Aleksy Deruga, [w:] *Księga Pamiątkowa Koła Historyków Sluchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 1923–1933*, Wilno 1933, s. 355–356.
- Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za lata 1929–1930*, Wilno 1931, s. 44.

Opracowania

- Doubek Franz A., *W sprawie składu narodowościowego i wyznaniowego cechu konwizarzy w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, z. 1–2, s. 339–345.
- Kiaupa Zigmantas, *Maria i Henryk Łowmiańscy – badacze dziejów miasta Wilna*, [w:] *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*, pod. red. Artura Kijasa i Krzysztofa Pietkiewicza, Poznań 1995, s. 58–66.
- Kozłowski Michał, *Wychowawca i nauczyciel. O uczniach Stanisława Kościałkowskiego*, [w:] *Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony*, red. Małgorzata Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016, s. 166–167.

- Łowmiańska Maria, (rec.) Franz A. Doubek, *Beiträge zur Geschichte des Deutschtums in Wilna: 1. Das Zunftbuch der Wilnaer Zinngießer. Sonder-Abdruck aus Heft 17 der Deutschen Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, herausgegeben von Dr. Alfred Lattermann, Poznań 1929, s. 123–148, „Ateneum Wileńskie”, 1929, t. 6, z. 3–4, s. 671–672.*
- Łowmiańska Maria, *Hrehory Ościk i jego zdrada w roku 1580*, [w:] *Księga pamiątkowa Kola Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 1923–1933*, Wilno 1933, s. 32–51.
- Łowmiańska Maria, *Udział communitatis mercatoriae w samorządzie wileńskim*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 2003, t. 9, s. 75–108.
- Łowmiańska Maria, *W sprawie składu narodowościowego cechów wileńskich (w. XVI–XVIII)*, „Ateneum Wileńskie”, 1930, t. 7, z. 1–2, s. 346–350.
- Łowmiańska Maria, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929 (Biblioteczka Wileńska, nr 3).
- Ochmański Jerzy, *Henryk Łowmiański*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, Poznań 1989, s. 392–394.
- Pasierska Helena, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993, s. 23, 46–53.
- Z działalności Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego*, „Ateneum Wileńskie”, 1933, t. 8, s. 414.

Maria Łowmiańska – Interwar Researcher on the History of Wilno

Summary

The aim of this article is to introduce the academic achievements of Maria (nee Plackowska) Łowmiańska (1891–1962) – a teacher, historian and graduate of the Stefan Batory University in Wilno. Łowmiańska focused mainly on Wilno’s history from the 16th to the 18th century. In 1931 she defended her doctoral thesis at the Faculty of Humanities at Stefan Batory University under the title of *Wilno Prior to the Moscow Invasion of 1655*. Her doctoral dissertation was published in 1929 as part of the “Wilno Library” series. She published other works on the history of Wilno, delivered lectures at meetings of the Wilno Branch of the Polish Historical Association, and she took part in the publication of a major collection of sources under the title of *Acts on the Characteristics of Wilno 1495-1759*. World War II interrupted her academic research. By the end of the war, she had moved to Poznan, where she worked in a high school and then later in a liceum as a teacher of Polish and history. She enjoyed a high degree of respect and recognition from both the students and her professional peers. Having been cut off from post-war Soviet Vilnius’ archives in Poznan, she ceased to conduct academic research. She died on February 7, 1962.

Keywords: Wilno, Stefan Batory University in Wilno, historical studies, Maria Łowmiańska, Wilno history

Marija Łowmiańska – Vilniaus miesto istorijos tyrinėtoja

Santrauka

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti Marijos Łowmiańskos (Maria Łowmiańska, 1891–1962) – lenkų istorikės ir pedagogės, Vilniaus Stepono Batoro universiteto absolventės gyvenimą ir jos mokslinį palikimą. Pagrindiniu jos mokslinių tyrimų objektu buvo Vilniaus miesto istorija XVI–XVIII amžiuje. 1931 m. Vilniaus Stepono Batoro universiteto Humanitariniame fakultete ji apsigynė daktaro darbą „Vilnius prieš rusų invaziją 1655 metais“. Šis jos darbas 1929 m. buvo išleistas serijoje „Vilniaus bibliotekėlė“. Taip pat ji publikavo straipsnius Vilniaus moksliniuose leidiniuose, skaitė pranešimus Lenkų istorikų draugijos Vilniaus skyriaus posėdžiuose, dalyvavo rengiant spaudai šaltinių rinkinį „Vilniaus cechų aktai 1495–1759“. Łowmiańskos mokslinius tyrinėjimus nutraukė Ant-rasis pasaulinis karas. Po karo ji su šeima išvyko į Lenkiją. Gyveno Poznanėje, dirbo lenkų kalbos ir istorijos mokytoja gimnazijoje, paskui licėjuje. Pelnė visuotinę bendradarbių ir mokinių pagarbą. Neturėdama galimybių naudotis Vilniaus archyvais, ji Poznanėje netesė mokslinių tyrinėjimų. Mirė 1962 m. vasario 7 dieną.

Raktažodžiai: tarpukario Vilnius, Vilniaus Stepono Batoro universitetas, istoriniai tyrinėjimai, Maria Łowmiańska, Vilniaus miesto istorija

Maria Łowmiańska – międzywojenna badaczka dziejów Wilna

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie życia i dorobku naukowego Marii z Plackowskich Łowmiańskiej (1891–1962) – pedagoga i historyka, absolwentki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Zainteresowania naukowe Łowmiańskiej dotyczyły głównie dziejów Wilna w wiekach XVI–XVIII. W 1931 r. na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego obroniła pracę doktorską p.t. *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*. Jej rozprawa doktorska została wydana drukiem w 1929 r. w serii „Biblioteczka Wileńska”. Opublikowała również inne prace naukowe poświęcone dziejom Wilna, wygłaszała odczyty na posiedzeniach Wileńskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, brała udział w opracowaniu do druku dużego zbioru źródeł *Akty cechów wileńskich 1495–1759*. Badania naukowe Łowmiańskiej przerwał wybuch drugiej wojny światowej. Po wojnie wyjechała z rodziną do Polski w jej nowych granicach. Mieszkała w Poznaniu, pracowała w gimnazjum, później w liceum, jako nauczycielka języka polskiego i historii. Cieszyła się ogólnym szacunkiem i uznaniem zarówno wśród młodzieży, jak i kolegów. Nie mając dostępu do wileńskich archiwów w Poznaniu, nie kontynuowała badań naukowych. Zmarła 7 lutego 1962 r.

Słowa kluczowe: Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, studia historyczne, Maria Łowmiańska, dzieje Wilna